

Modern Türklük

Araştırmaları Dergisi

Cilt 18, Sayı 3 (Eylül 2021), ss. 407-419

DOI: 10.1501/MTAD.18.2021.3.22

Telif Hakkı©Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

MAKALE

Sözdizimsel Sözlükselleşme

Hülya Uysal

Busan University of Foreign Studies (Güney Kore)

ÖZET

Bu çalışmada, sözdizimsel sözlükselleşmeye uğrayan birimler ele alınmıştır. Sözdizimsel sözlükselleşme sonucunda yeni bir anlam ortaya çıkmaktadır ve sözlükselleşen birimlerin işlevleri de değişebilmektedir. Örnek: **Bildiğin dilleri söyler misin?** (dilbilgisel yapı). *Bu kız **bildiğin** aptal.* (Sözlüksel birim). *Bildiğin* sözcüğü, kalıplaştığı ve sözdizimsel sözlükselleşmeye uğradığı için “kesinlikle, gerçekten” anlamlarını taşımaktadır ve işlevi değiştiği için de belirteç olarak kullanılmaktadır. Alanyazında bu konuyla ilgili olarak sınırlı sayıda çalışma vardır. Söz konusu çalışmalarda da sözdizimsel sözlükselleşme yüzeysel olarak ele alınmıştır. Bu yazıda analiz edilen örnekler *Türkçe Ulusal Derlemi* (TUD)’nden taranmıştır. Bu çalışmanın amacı, Türk sözlükbilimine katkı sağlamaktır.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

kalıplaşma, sözlükselleşme, sözdizimsel sözlükselleşme, donuk birim, yeni anlam.

ABSTRACT

In this study, units which have undergone syntactic lexicalization are discussed. After syntactic lexicalization, the new meaning occurs and the function of the lexicalized units can change, too. Example: **Bildiğin dilleri söyler misin?** (grammatical construction). *Bu kız **bildiğin** aptal.* (lexical unit). Word *bildiğin* took a fixed form and underwent syntactic lexicalization. Therefore, it has the meaning of “kesinlikle, gerçekten”. As the function changed, this unit is used as adverb. In literature, there are limited studies related to this

subject. In these studies, syntactic lexicalization was not examined in detail. Examples analyzed in this study were scanned from *Türkçe Ulusal Derlemi* (TUD). The aim of this study is to contribute to Turkish lexicology.

KEY WORDS

fixedness, lexicalization, syntactic lexicalization, frozen unit, new meaning.

1. Giriş

Genel sözlükler, bir dilin sözcükleri hakkında onların ses, biçim, anlam, sözdizim ve kendine özgü özellikleri hakkında bilgi veren elektronik ya da basılı kaynaklardır. Başka bir ifadeyle genel sözlükler dillerin sözcüklerini yansıtmaktadır.

Bir dilin sözcükleri o dilde kullanılan sözcükleri, deyimleri, kalıp sözleri, kalıplaşmış sözleri, atasözlerini, terimleri ve çeşitli anlatım kalıplarını kapsamaktadır (Aksan 2004: 7). *Sözcük* terimi, *Dilbilim Sözlüğü*'nde "**sözcük** (vocabulary) genel Bir dilin sözcüksel birimlerinin ve sözcükçesinin tümü; sözcüksel birimlerin oluşturduğu açık dizge. İletişim gereksinimlerine koşut olarak dilin sözcükleri sürekli gelişir. Sözcük dağarcığı da denir." (İmer vd. 2011: 233) biçiminde tanımlanmıştır. Aynı sözlükte "etken sözcük" terimi için ise "**etken sözcük** (active vocabulary) genel Kişinin günlük konuşmasında, her konumda ve ortamda kullandığı sözcüksel birimlerin tümü. Konuşurun eğitim düzeyi, ilgi alanlarına bağlı olarak değişiklik gösterir." (İmer vd. 2011: 124) tanımlaması yapılmıştır. "Etken sözcük" teriminin tanımına bakıldığında dilde yaygın bir şekilde kullanılan kalıplaşmış birimlerin bu kapsamda değerlendirilebileceği söylenebilir.

Bu çalışmada, dilde zaten var olan dilbilgisel ve sözdizimsel yapıların, kullanıldığı bağlama göre kalıplaşarak sözdizimsel sözcükselleşmeye uğradığını gösteren örnekler incelenecektir. Söz konusu örnekler *Türkçe Ulusal Derlemi*'nden taranmıştır. Örnekler analiz edilmeden önce konunun sınırları açısından "kalıplaşma, sözdizimsel kalıplaşma, sözcükselleşme ve sözdizimsel sözcükselleşme" terimlerine ilişkin açıklamalar yapılacaktır. "Kalıplaşma ve sözcükselleşme" terimleri birbirleriyle yakından ilişkilidir; çünkü bilindiği üzere kalıplaşan birimler donuk yapılardır ve bu yüzden sözcükselleşmektedir. Kalıplaşma süreci sözcükselleşme sürecinden önce gerçekleşmektedir.

Kalıplaşma konusunda çeşitli çalışmaları bulunan Hürriyet Gökdayı "kalıplaşma" terimi hakkında şu açıklamaları yapmıştır:

"Kalıplaşma, genel olarak bazı birimlerin yeni bir yapı oluşturup bu yapıda ya hiç değişmeden öylece kalmalarını ya da küçük değişikliklere izin vererek kullanılabilecekleri bir görünüm sergilemelerini ifade etmektedir. Anlam içeriğinden hareketle kalıplaşmanın bir süreç içinde gerçekleştiği söylenebilir.

Bu süreç sonunda ortaya çıkan birimleri nitelemek amacıyla kalıplaşmış sıfatı kullanılmaktadır.” (2019: 170). Kalıplaşma “bir veya birden fazla birimin göreceli bir yaygınlık ve kullanım sıklığı sonucunda belirli bir biçime bürünüp çoğunlukla öylece kalmasını ve yeni girdiği biçimiyle anlamı pek dikkate alınmadan uygun bağlamda belli bir işlevi yerine getirmek üzere tekrar tekrar kullanılmasını içeriyor.” (2011: 25).

Kalıplaşmış diziliş (formulaic sequence) aralıklı olmayan / devamlı (continuous) ya da aralıklı olan (discontinuous) sözcükler veya diğer unsurlardan oluşan bir dizi biçiminde görünmektedir. Kalıplaşmış diziliş önceden hazırlanmıştır, yani hafızada saklanmaktadır ve kullanımdan önce bu hazır biçim zihinden yeniden çağrılmaktadır (Wray 2002: 9). Kalıplaşmada aralıklı olmayan / devamlı ya da aralıklı olan dizimler ortaya çıkmaktadır. Bu dil birimleri, bir bütün olarak davranmaktadır, alt birimlere ayrılmamaktadır (Durrant 2016: 37).

Kalıplaşmış birimlerin yapısal özellikleri şu şekilde sıralanabilir: kalıplaşmış olarak bulunma, genellikle tümce ya da sözcük öbeği dizilişleriyle görünme, belirli tümce ile sözcük öbeği türlerinde yer alma ve az sayıda sözcükten oluşma (Gökdayı 2008: 92). Kalıplaşma ve sıklık doğru orantılıdır. Kullanım sayısının artması durumunda dilsel birimin kalıplaşması pekişmektedir (Gökdayı 2019: 25).

Dizimsel kalıplaşmada bir ya da birden fazla dilsel birim belirli bir yapıda yer almakta ve öylece kalmaktadır. Bu yapı kendisini meydana getiren birimlerin anlamlarının toplamından farklı olarak yeni bir anlam taşımaktadır. Yeni yapı genellikle değişmemekte, yani korunmaktadır. Çekirdek kısım aynı kalmak koşuluyla bazı değişikliklere izin verilmektedir. Dizimsel kalıplaşma, tümce veya öbek düzeyinde gerçekleşmektedir (Gökdayı 2019: 171). Tümce ve öbeklere ek olarak yantümce görünümünde olan dilbilgisel, sözdizimsel yapıların da bağlama göre kalıplaşması söz konusudur (*bildiğin(iz)*, *anlayacağım(ız)*). Ayrıntılı değerlendirme açısından bu durum için *Türkçe Ulusal Derlemi*'nden taranan örneklerin analiz edildiği 2. bölüme bakılabilir.

Dizimsel kalıplaşma süreç içerisinde gerçekleşmektedir, anlık oluşum içermemektedir, tek bir birim olarak davranan birimler üretmektedir, sabit öge dizilişine sahiptir, dizimsel kalıplaşmada birden çok dilsel birim tek bir anlam taşımaktadır (Gökdayı 2019:173).

Kalıplaşma ile sözlükselleşmenin, dizimsel kalıplaşma ile sözdizimsel sözlükselleşmenin birbiriyle yakın bir ilişki içinde olduğundan daha önce söz edilmişti. Yukarıda, “kalıplaşma ve dizimsel kalıplaşma” konuları ele alınmıştı. Aşağıda ise “sözlükselleşme ve sözdizimsel sözlükselleşme” konuları üzerinde durulacaktır.

Alanyazında “sözlükselleşme” terimi farklı bakış açılarıyla tanımlanmıştır. Bu bakış açıları için Ferdi Bozkurt’un *Genel Sözlükler İçin Sözlük Birim Seçimi Ölçütleri* adlı doktora tezine başvurulabilir.

Bu çalışmada ise “sözlükselleşme” terimi “dilbilgiselleşme” teriminin karşıtı olarak kullanılmıştır. Berke Vardar, *sözlükselleşmeyi* “dilbilgisel bir birimin sözlüksel bir birime dönüşmesi” biçiminde tanımlamaktadır (1998: 185). Brinton ve Traugott da *sözlükselleşmeyi* “dilbilgisinin üretken kurallarından uzaklaşma, bu kuralların dışında kalma ya da sözlüğe kabul ediliş (adoption into the lexicon)” şeklinde tanımlamaktadır (2005: 18). Anttila da aynı görüşü paylaşır “Her ne zaman dilsel bir birim dilbilgisinin üretici kurallarının dışında kalırsa sözlükselleşmiş olur.” (1989: 151) açıklamasını yapmaktadır.

Laurie Bauer, çalışmasında sesbilimsel, biçimbilimsel, anlambilimsel, sözdizimsel ve karışık olmak üzere beş farklı sözlükselleşme türünün olduğunu iddia etmektedir (1983: 50-61). Bauer, sözdizimsel sözlükselleşme konusunu işlerken *pickpocket* ‘yankesici’, *scarecrow* ‘korkuluk’, *spoilsport* ‘oyunbozan’, *telltale* ‘dedikoducu’, *wagtail* ‘kuyruksallayan’ örneklerini vermektedir (1983: 60).

Sözdizimsel sözlükselleşmede, bir tümce veya diziliş, işlev değişimi ya da donuklaşma yoluyla yeni bir sözcüğe dönüşür. Öbek veya tümce niteliği taşıyan yapılar önce anlamsal ve işlevsel özelliklerini kaybeder ve sözlükselleşmeye uğrar: *firdöndü*, *mirasyedi*, *şıpsevdi*, *oldubitti* vb. Tümceler ve öbekler, sözvarlığında kodlanır nitelikte değildir, ancak sözlükselleşmiş tümce ve öbekler, bir bütün olarak insan zihninde kodlanmış durumdadır. Örneęin; kurumsallaşmış olan *mirasyedi* sözcüğünün yerine *mirasyiyor* yapısının kullanılması durumunda bu yapı sözcük olma niteliğini yitirir ve sözdizimsel bir özellik kazanır. Bu sebeple sözlükselleşmiş olan öbek ve tümceler belirli bir yapı ve anlamla kurumsallaşmış ve kodlanmış niteliktedir (Sarı 2015: 120).

Sözdizimsel düzlemde, dilbilgisel öğeler (grammatical items) sözdizimsel yeniden analiz etmeye (syntactic reanalysis) uğrayarak sözlüksel öğelere (lexical items) dönüşürler (Willis 2007: 272). Önceden sadece dilbilgisel işlevi olan öğeler (daha) sözlüksel işlevi olan öğelere dönüştüğü zaman “degrammaticalization” ortaya çıkmaktadır (Willis 2007: 272). Degrammaticalization’ın en önemli iki türü *çekim yitimi* (deflexion) ve *sözdizimsel sözlükselleşme* (syntactic lexicalization)dir (Willis 2007: 274).

Bu bölümde verilen teorik bilgiler ışığında Modern Türkçede kullanılan ancak bireylerin en çok başvurduğu genel sözlük olan *Güncel Türkçe Sözlük*’te bulunmayan, kalıplaşarak sözdizimsel sözlükselleşmeye uğramış yapılar aşağıda detaylı bir biçimde incelenecektir.

2. Türkçe Ulusal Derlemi'nden Örneklerle Sözdizimsel Sözlükselleşme

Modern Türkçede çok az biçimsel değişikliğe uğrayarak ya da hiçbir biçimsel değişikliğe uğramadan, içinde bulunduğu bağlama göre, kalıplaştığı için sözdizimsel sözlükselleşmeye uğrayan yapılar vardır. Bu yapıların geçirdiği sözdizimsel değişiklikten sonra işlevleri de değişebilmektedir ve bu yapılar yeni anlamlar kazanmaktadır. Aşağıda bu türden yapılar derlemde taranan örneklerden yola çıkarak önce dilbilgisel yapı açısından analiz edilmiş, daha sonra aynı yapılar kalıplaşma sonucu kazandığı yeni anlamlar açısından, başka bir ifadeyle sözlüksel anlam açısından ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir. Öbek, yantümce ve tümce görünümündeki sözdizimsel yapılar dilbilgisel özelliklerini yitirmiş ve donuk biçimler hâlini almıştır.

2.1. Bildiğin / Bildiğiniz

Dilbilgisel Yapı

a) Tok sözlü, babacan davranmaya çalışan polisin, "Bak kızım, bilmiyorum demek sana bir şey kazandırmaz. Görüyorsun ki, biz senin her şeyini biliyoruz. Sen de bize **bildiğin** her şeyi anlat (Türkçe Ulusal Derlemi).

b) **Bildiğiniz** yabancı diller hangileri?

(a) ve (b) örneklerinde geçen "bildiğin ve bildiğiniz" sözdizimsel yapıları, sıfat işlevli yantümce özelliği taşımakta ve kendisinden sonra gelen ad öbeklerini (her şey, yabancı diller) nitelemektedir. Her iki yapı da "bil + dik ortaç biçimbirimi + iyelik eki" nden oluşmaktadır. Ortaç yapı, üzerine diğer iyelik eklerini de alabilmektedir: *bildiğim, bildiği, bildiğimiz, bildikleri*. Bu örneklerde geçen *bil-* eylemi gerçek anlamıyla kullanılmıştır. Söz konusu eylem üzerine gelen *-diğin, -diğiniz* çekimsel biçimbirimler dilbilgisel anlamını korumaktadır.

Sözlüksel Anlam

a) O kadar artist bir tipmiş ki öğretmeni artık dayanamamış. Edison'un annesini okula çağırması ve annesine demiş ki: "Anam senin bu oğlan **bildiğin** salak. Sen bunu okuldan al. Bu çocuk, ampülü bulmayı bırak, ışığı yakacak düğmeye bile basamaz." (Türkçe Ulusal Derlemi).

b) Şehrin göbeğinde, binaların arasındaki düzlük bir alanı geçip çok yüksek

olmayan bir tepeyi çıkmaya başlıyoruz. Ve tepenin uç noktasına yaklaştığımızda benim nefesim kesiliyor. Evet, **bildiğiniz** nefes alamıyorum. Gözlerim iyice büyüyor, kalbim hızlanıyor ve "inanamıyorum" sözcüğü dökülüyor dudaklarımdan. "Çok güzeller, muhteşemler." Karşımda, tam göz hizamda antik Aztek tapınaklarından en büyüğü duruyor (Türkçe Ulusal Derlemi).

(a) ve (b) örneklerinde geçen "bildiğin ve bildiğiniz" dilsel birimleri görüldüğü üzere artık sıfat işlevli yantümce niteliği göstermemektedir. Bu birimler dilbilgisel özelliklerini kaybetmiştir ve kalıplaşma sonucu sözdizimsel sözlükselleşmeye uğramış ve bağlama göre yeni bir anlam kazanmıştır. "bildiğin ve bildiğiniz" birimleri Modern Türkçede donuk biçimler hâlini almıştır, artık ortaçlı yapı üzerine diğer iyelik işaretleyicileri (*bildiğim, bildiği, bildiğimiz, bildikleri*) eklenememektedir, yani çekim sınırlandırılmıştır. (a) ve (b) örneklerinde yer alan "bildiğin ve bildiğiniz" sözlüksel birimlerinin anlamı "kesinlikle, gerçekten" dir.

2.2. Anlayacağın / Anlayacağınız

Dilbilgisel Yapı

a) Peki, dedi William. Farz edelim ki böyle bir kudret var. Neden bunları ve bizi yarattı, bizden istediği nedir? Tommy gülümsedi: Kardeşim, sana en kolay **anlayacağın** dille anlatacağım (Türkçe Ulusal Derlemi).

b) Bu konular hemen **anlayacağınız** konulardan bazıları. Panik yapmayın, sadece düzenli çalışın...

Görüldüğü üzere (a) ve (b) örneklerinde yer alan "anlayacağın ve anlayacağınız" sözdizimsel yapıları, sıfat işlevli yantümce niteliği göstermekte ve kendisinden sonra gelen ad öbeklerini (dil, konu) nitelemektedir. Bu sözdizimsel yapı morfolojik açıdan "anla + yacak ortaç biçimbirimi + iyelik eki" biçiminde çözümlenir. Ortaçlı yapı, üzerine başka iyelik ekleri de getirilebilmektedir: *anlayacağım, anlayacağı, anlayacağımız, anlayacakları*. Örneklerde geçen *anla-* eylemi gerçek anlamıyla kullanılmıştır. Bu eylem üzerine eklenen çekimsel biçimbirimler dilbilgisel anlamını korumaktadır.

Sözlüksel Anlam

a) "O zaman tost yiyelim." "Hayır yemeyeceğim, onların içi de genellikle kaşarsız oluyor. Aslında her zaman böyle değilim, fakat bugün bir şeylere sürekli kusur buluyorum. Yani **anlayacağın** yataktan ters kalktım (Türkçe Ulusal Derlemi).

b) Kökü ötelere uzanan bu ağacın dalı budağı ve yaprakları hepsi de Hakk'ın isim ve sıfatlarını yansıtıyordu. Muhteşem bir ağaçtı sizin **anlayacağınız...** Dış dünyadaki ağaç ile iç dünyamdaki ağaç arasında o kadar benzerlik vardı ki. Bir bakıma ben de onun güzide bir meyvesi gibiydim (Türkçe Ulusal Derlemi).

(a) ve (b) örneklerinde yer alan “anlayacağın ve anlayacağınız” dilsel birimleri görüldüğü üzere artık sıfat işlevli yantümce özelliği taşımamaktadır, bir adı nitelememektedir, başsız bir sıfat işlevli yantümce de değildir. Bu birimler dilbilgisel özelliklerini yitirmiştir, kalıplaşma sonucunda sözdizimsel sözlükselleşmeye uğramış ve bağlama göre yeni bir anlam üstlenmiştir. “anlayacağın ve anlayacağınız” birimleri Modern Türkçede donuk biçimlere dönüşmüştür, Artık ortaçlı yapı üzerine diğer iyelik işaretleyicileri (*anlayacağım, anlayacağı, anlayacağınız, anlayacakları*) getirilememektedir, başka bir ifadeyle çekim sınırlandırılmıştır. (a) ve (b) örneklerinde bulunan “anlayacağın ve anlayacağınız” sözlüksel birimlerinin anlamı “kısacası, sözün kısası, yani” dir. “anlayacağın ve anlayacağınız” sözcükleri görüldüğü gibi (a) ve (b) örneklerinde belirteç işlevindedir.

2.3. O Zaman

Dilbilgisel Yapı

a) Bir gün en çok değer verdiği insan hayatından eksilirse işte **o zaman** anlarsın benim gerçekten senelerdir neler hissettiğimi.

(a) örneğinde üzerinde durulacak olan dilsel birim “o zaman” öbeğidir. Örneğe bakıldığında, metnin devamlılığını sağlamak ve gönderimde bulunmak amacıyla “o” işaret sıfatına başvurulduğu görülmektedir ve artgönderimde bulunmayı sağlayan dilbilgisel bir araçtır. “O” işaret sıfatını içeren “o zaman” ile “en çok değer verilen insanın kişinin hayatından eksildiği zaman” a gönderim yapılmaktadır. “O zaman” öbeğinin ilk unsuru olan “o” işaret sıfatı işlev sözcüğü iken “zaman” sözcüğü içerik sözcüğüdür. Ancak her iki sözcük de gerçek anlamlarını korumaktadır. “O” işaret sıfatı dilbilgisel anlam, zaman sözcüğü sözlüksel anlam taşımaktadır.

Sözlüksel Anlam

a) üniversite mezunu, iyi Fransızca konuşan, pazarlama konusunda tecrübeli bir yönetici arandığı yazıyormuş, Hoş geldiniz, hemen başlayalım. Hangi üniversite mezunusunuz? Üniversite mezunu değilim. Öyle mi? **O zaman** yabancı dilinize güveniyor olmalısınız. Yabancı dil bilmem. Demek bilmiyorsunuz. **O zaman** tecrübenize güvenerek geldiniz (Türkçe Ulusal

Derlemi).

(a) örneğinde geçen “o zaman” dilsel birimleri görüldüğü üzere artık artgönderimde bulunmaya yarayan dilbilgisel bir araç değildir. “O zaman” ifadesi ile herhangi bir zamana ya da zaman dilimine gönderimde bulunulmamaktadır. Bu birimler kalıplaşma sonucunda sözdizimsel sözlükselleşmeye uğramış, donuk biçim hâlini almış ve bağlama göre yeni bir anlam kazanmıştır. İki birim tek bir anlama karşılık gelmektedir. “o zaman” sözlüksel biriminin anlamı “öyleyse, o hâlde”dir.

2.4. Ne Zamandır

Dilbilgisel Yapı

a) Yeniden, o anı yaşıyormuş gibi yüzü kızardı; İhsane'nin soylu davranışıyla gururlandı ve önündeki çaydan bir yudum aldı; soğumuştur. Kim bilir **ne zamandır** duruyordu önünde? Dalıp gitmişti o günlere aynı utancı duyarak. Yeni bir çay isteyip, bundan sonrasını düşünmeye karar verdi (Türkçe Ulusal Derlemi).

(a) örneğinde ele alınacak olan sözdizimsel yapı “ne zamandır” öbeğidir. Öbek “ne” soru sıfatından ve “zaman” adından oluşmaktadır, “zaman” sözcüğü üzerine +dır biçimbirimi eklenmiştir. Örnekte görüldüğü üzere “çayın ne zamandır kişinin önünde durduğu” sorulmaktadır. “ne zamandır” öbeğiyle kastedilen anlam “ne zamandan beri, ne kadar zamandan beri”dir. Soru anlamı içeren bu öbek için “iki saattir” gibi süreç anlatan bir cevap verilebilir. Öbeği oluşturan her iki sözcük de gerçek anlamlarını korumaktadır.

Sözlüksel Anlam

a) **Ne zamandır** böyle güzel zaman geçirmemiştik. Seninle gezmeyi, sohbet etmeyi o kadar çok özlemişim ki...

b) **Ne zamandır** kuzenimden haber alınmıyor. Hiç kimse nerede olduğunu bilmiyor. Polis aylardır kaybolan kuzenimi bulmaya çalışıyor.

(a) ve (b) örneklerinde yer alan “ne zamandır” dilsel birimleri görüldüğü üzere kalıplaşmıştır. Bunun sonucunda sözdizimsel sözlükselleşme gerçekleşmiş ve bağlama göre yeni bir anlam ortaya çıkmıştır. Öbeğin içerdiği soru anlamı kaybolmuştur. Artık iki birim tek bir anlamı karşılar hâle gelmiştir. “ne zamandır” sözlüksel biriminin anlamı “çoktandır”dır.

2.5. En Olmadı

Dilbilgisel Yapı

a) Arda'yı tanıtırken onun için sınıfın en çalışkan öğrencisi dediniz. Ancak bana göre cümledeki çalışkan sıfatının önündeki "**en**" **olmadı** oraya. Çünkü sınıfın en çalışkan öğrencisi Arda değil, Tolga... Arda için sınıfın çalışkan öğrencilerinden biri diyebiliriz.

Görüldüğü üzere (a) örneğinde yer alan ve üstünlük anlatan "en" sözcüğü, *çalışkan* sıfatını niteleyen bir belirteçtir. *Olmadı* sözcüğü de tam çekimli bir eylemdir ve "uygun düşmedi." anlamını taşımaktadır. Alıcıya iletmek istenen mesaj şöyledir: "*En* sözcüğü *çalışkan* sıfatının önüne uygun düşmedi." Her iki dilsel birim de dilbilgisellik özelliklerini korumaktadır.

Sözlüksel Anlam

a) İş ve sektör değiştirmelerin, **en olmadı** departman değişikliklerinin, bunun yanında transferlerin, geçişlerin çok sık yaşandığı "Çalışanlar Dünyası"nda, yatırım yapacağınız bir çalışan, karşınıza olmadık bir zaman, olmadık bir şirkette, olmadık bir... (Türkçe Ulusal Derlemi)

b) Caddebostan sahili bisiklet sürmek için en ideal yer. Tabi ben şehir içinde de binerim diyen artistlerdenseniz hodri meydan. **En olmadı** vapura atlayıp adaya gidip bineriz canım ne var! Ama Büyükkada hariç elbette. Geçtiğimiz hafta gittim ve gitmez olaydım. Nargile ve at pisliliği kokusundan geçilmiyor (Türkçe Ulusal Derlemi).

(a) ve (b) örneklerinde geçen "en olmadı" ifadesi, iki dilsel birimden oluşmaktadır. Yukarıdaki iki örnekte de bitimli tümce kalıplaşmış, sözdizimsel sözlükselleşmeye uğramış ve dilbilgisel anlamdan uzaklaşmıştır. Artık bu birimler donuklaşmıştır. Sözdizimsel sözlükselleşme sonucunda söz konusu ifade "hiç olmazsa, en azından, hiç değilse" anlamlarını kazanmıştır, bağlama göre yeni bir anlam ortaya çıkmıştır. "En olmadı" ifadesi (a) ve (b) örneklerinde belirteç olarak kullanılmıştır. Sözdizimsel sözlükselleşme işlev değişimini de beraberinde getirmiştir.

2.6. Desene / Desenize

Dilbilgisel Yapı

a) Deprem mi oldu? Yangın mı çıktı? Niye bağıryorsun?" "Bu ne diyorum hanım! Bu ne?" "Lastik" "Lastik olduğunu görüyorum yahu. Nereden geldi? Kim getirdi **desene**?" "Demeye fırsat mı bıraktın? Elimi ayağımı birbirine

dolaştırdın adam. Az önce lastikçi geldi. "Bunlar sizin teyzeciğim!" dedi."
(Türkçe Ulusal Derlemi)

b) Hocam, bir şey desenize şuna." İki öğrenci arasındaki tartışmayı sessizce izleyen Okan, Yeşim'in çağrısı üzerine söze girer. "Çocuklar," der. "Tartışmalarınız çirkinleşmediği ve sesiniz yükselmediği sürece aranızda girme taraftan değilim (Türkçe Ulusal Derlemi).

(a) ve (b) örneklerinde görüldüğü gibi "desene ve desenize" sözcükleri "söylesene ve söylesenize" anlamlarını içermekte ve gerçek anlamlarında kullanılmaktadır. Her iki örnekte de konuşucu karşısındaki bireye, bir soruya cevap vermesi için (a) ve bir şeyler söylemesi için (b) çağrıda bulunmakta, yani muhatabına seslenmektedir. "desene ve desenize" birimleri dilbilgisel yapı olma özelliği taşımaktadır.

Sözlüksel Anlam

a) Belki de heyecanlanmakta basbayağı haklıydım, kime ömrü boyunca böyle bıçak sırtı bir an denk gelir ki! Madem on üç dakika kaldı işler vahim desene! Yandık ki ne yandık! Saniyeler birbirini kovalıyordu. Saatin tiktakları başıma inen lâstik bir çekiç gibiydi... Kalbim güm güm atıyordu (Türkçe Ulusal Derlemi).

b) Giriş sınavlarında, iki yıl üst üste, tıp puanını kaçırdım. Ama yılmadım. Sonunda, istediğim yere girdim." "Ben de tıp okumak istiyorum. İşim zor desenize!" "Sen üzülme, bende çok kitaplar var (Türkçe Ulusal Derlemi).

(a) ve (b) örneklerinde yer alan "desene ve desenize" sözcükleri kalıplaşmaya uğramış ve donuk birim hâlini almıştır. Kalıplaşma aşamasından sonra sözdizimsel sözlükselleşme gerçekleşmiştir. Bunun sonucunda söz konusu birimler yeni anlam kazanmıştır. İçinde bulunduğu bağlama göre bu birimlerin alıcıya iletmek istediği anlam "yani, anlaşılan"dır. Dilbilgisellik özelliği kaybedilip yeni bir anlam kazanıldığı için işlev değişimi de ortaya çıkmıştır. (a) ve (b) örneklerinde bu dilsel birimler belirteç görevinde kullanılmaktadır.

3. Sonuç

Bu çalışma, Türk sözcükbilimine katkı sağlamayı amaçlamaktadır ve sözdizimsel sözlükselleşme konusu için bir öneri niteliğindedir. Türk alanyazınına bakıldığında çalışmaların yetersiz olduğu görülmektedir. Bu yazı kapsamlı bir çalışmanın ilk basamağını oluşturmaktadır. Üretim süreci hâlâ devam etmektedir. Gelecekte yayımlanacak yazılarda her bir birim üzerinde ayrıntılı analizler yapılacaktır. Modern

Türkçede yer alan dilbilgisel yapıların kalıplaşarak sözdizimsel sözlükselleşmeye uğradığı *Türkçe Ulusal Derlemi'*nden taranan örnekler aracılığıyla gösterilmeye çalışılmıştır. Derlemden seçilen örnekler kullanıldığı bağlam çerçevesinde değerlendirilmiş ve şu bulgulara ulaşılmıştır:

- Sözdizimsel sözlükselleşmeye uğrayan *bildiğin / bildiğiniz, anlayacağım / anlayacağımız, o zaman, ne zamandır, en olmadı, desene / desenize* birimleri Türkçenin sözvarlığında bulunmaktadır.
- *O zaman, ne zamandır, en olmadı* sözcük birliktelikleri dilbilgisel özelliklerini kaybetmiş ve bağlama göre yeni anlamlar ortaya çıkmıştır. Bu sebeple söz konusu dilsel birimler tek bir sözcük gibi kullanılmaktadır. Bu birimler de diğer sözlüksel birimler gibi bireylerin zihinsel sözlüğünde yani sözlükçesinde kayıtlıdır. Alıcılar / dinleyiciler belirtilen bu yapıları tek bir birim olarak kabul eder ve algılar.
- Kalıplaşarak sözdizimsel sözlükselleşmeye uğrayan birimler bireyler arasındaki iletişimin hızlanmasını kolaylaştırmaktadır. Bu birimler anlamca yoğunluk içeren dil birimleri olması sebebiyle uzun cümleler kurmaya gerek kalmamaktadır. Başka bir ifadeyle az sözcükle çok şey anlatılabilmektedir.
- *Bildiğin / bildiğiniz, anlayacağım / anlayacağımız, o zaman, ne zamandır, en olmadı, desene / desenize* birimlerinin sözlüksel birim mi olduğu sorusunun cevabını vermek için metnin bağlamı dikkatle incelenmelidir.
- Yantümce kalıplaşarak sözdizimsel sözlükselleşmeye uğrayabilir: *bildiğin / bildiğiniz, anlayacağım / anlayacağımız*.
- Öbek yapı kalıplaşarak sözdizimsel sözlükselleşmeye uğrayabilir: *o zaman, ne zamandır*.
- Bitimli tümce sözdizimsel sözlükselleşmeye uğrayabilir: *en olmadı, desene / desenize*.
- Kalıplaşarak sözdizimsel sözlükselleşmeye uğrama sonucunda donuk birimler hâline gelen sözcüklerde bazen küçük değiştirmelere izin verilmektedir. *Bildiğin / bildiğiniz, anlayacağım / anlayacağımız, desene / desenize*. Görüldüğü üzere donuk birimlerin iki formu vardır.
- Dilbilgisel yapı, sözdizimsel sözlükselleşmeye uğradığı zaman işlevsel değişim de geçirebilmektedir. Örnek: *bildiğin / bildiğiniz, anlayacağım / anlayacağımız* dilbilgisel yapıları eylemsidir, hem eylem hem de ad gibi davranmaktadır. Bu birimler sözdizimsel sözlükselleşme sonucunda

belirteç işlevi üstlenmektedir. Dilbilgisel yapı olan çekimli bir eylem sözdizimsel sözlükselleşme sonucunda belirteç olarak kullanılabilir. *desene / desenize*.

Kaynaklar

- AKSAN, Doğan (2004) *Türkçenin Sözcük Varlığı*. Ankara: Engin Yayınevi.
- ANTTILA, Raimo (1989) *Historical and Comparative Linguistics*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- BAUER, Laurie (1983), *English Word Formation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BOZKURT, Ferdi (2016) *Genel Sözlükler İçin Sözlük Birim Seçimi Ölçütleri*. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi.
- BRINTON, L. J. ve E. C. TRAUOGOTT (2005) *Lexicalization and Language Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DURRANT, Philip (2016) Formulaicity Within Turkish Words. *Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi*. C. 13, S. 2, 35-52.
- GÖKDAYI, Hürriyet (2008) Türkçede Kalıp Sözlükler. *Bilgi*. Kış / 2008, Sayı 44, 89-110.
- GÖKDAYI, Hürriyet (2011) *Türkçede Kalıp Sözlükler*. İstanbul: Kriter.
- GÖKDAYI, Hürriyet (2019) Türkiye Türkçesinde Kalıplaşma. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. Cilt: 12, Sayı: 68, 168-176.
- GÖKDAYI, Hürriyet (2019) Türkiye Türkçesinde Kalıp Sözlükler, Bu Sözlükleri İçeren Bir Sözlük İhtiyacı Ve Hazırlama Yöntemi. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. Yıl: 7, Sayı: 19, 18-35.
- İMER ve diğerleri (2011) *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- SARI, İsa (2015) *Türkçede Ekleme Dışı Sözcük Yapımı ve Sözlükselleşme*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Doktora Tezi.
- VARDAR, Berke (1998) *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: ABC Kitabevi.
- WILLIS, David (2007) Syntactic lexicalization as a new type of degrammaticalization. *Linguistics*. 45-2 (2007), 271-310.
- WRAY, Alison (2002) *Formulaic Language and the Lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press.

İnternet Kaynakları

Türkçe Ulusal Derlemi TUD, URL: v3.tnc.org.tr

Hülya Uysal <https://orcid.org/0000-0003-1916-6927>

Dr., Busan University of Foreign Studies. Güney Kore

e-posta: hulyauysal26@gmail.com

Yazı bilgisi:

Alındığı tarih: 12 Şubat 2021

Yayına kabul edildiği tarih: 14 Ocak 2022

E-yayın tarihi: 24 Ocak 2022

Çıktı sayfa sayısı: 13

Kaynak sayısı: 16